

HET BELANG VAN JODENREGISTRATIE VOOR DE Vernietiging van Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog*

The impact of registration on the persecution of Jews during the second World War

Many historians are of the opinion that registration was an essential step in the persecution of Jews during the second World War. One of the most cited examples is the Netherlands. In this study, we test the hypotheses that registration was 1) an essential step or 2) a useful aid in the persecution of Jews. This is done by comparing the registration of Jews and the percentages of Jewish victims in 21 countries or areas occupied by or collaborating with the Nazis. The same is done for all Dutch municipalities. These comparisons show that registration by itself had no significant effect on the efficacy of persecution of the Jews at that time.

Ter verklaringen van verschillen tussen landen in het percentage joodse slachtoffers zijn diverse factoren geopperd.¹ Deze verklaringen richten zich naast de rol van de vervolgers ook op die van omstanders en slachtoffers.² In dit artikel richt ik me op de registratie van joden in de door Duitsland bezette gebieden. De opdracht tot het opstellen van registratielijsten is in de door Duitsland bezette gebieden doorgaans gegeven door de bezetter. De uitvoering van deze opdracht geschiedde veelal door (lokale) ambtenaren of administrateurs en soms door leden van de joodse gemeenschap. In sommige bezette gebieden is de opdracht tot het opstellen van registratielijsten geheel niet uitgevoerd terwijl dit in andere bezette gebieden effectief en efficiënt gebeurde.

Aan de nauwgezette registratie van joden in Nederland hebben historici veel belang gehecht ter verklaring van het hoge percentage joodse slachtoffers. Dat deden De Jong en Romijn in hun studies over Nederland en Blom en Griffioen en Zeller in studies waarin ze Nederland in een vergelijkend

* De auteur bedankt Bart van der Boom, Cor Lammers en Marlou Schrover voor hun commentaren op een eerdere versie.

1. Zie bijvoorbeeld het schema met 35 kenmerken in P. Griffioen en R. Zeller, *Vergelijking van Jodenvervolgung in Frankrijk, België en Nederland, 1940-1945* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam 2008) 72.

2. R. Hilberg, *Perpetrators, victims, bystanders* (New York 1992).

perspectief met andere West-Europese landen plaatsten.³ Croes en Tammes wezen eveneens op de samenhang tussen registratie van joden en hun overlevingskansen, maar een nadere toetsing van deze samenhang viel buiten het bestek van hun studie. De door hen aangehaalde voorbeelden wijzen op enkele tegenstrijdigheden, zoals de nog hogere percentages slachtoffers in Oost-Europese landen en de geringere registratie aldaar. Dit maakt het wenselijk om deze samenhang nader te onderzoeken.⁴

De Jong kwalificeerde de registratie van joden als één van de noodlottigste anti-joodse maatregelen in Nederland.⁵ Luebke en Milton waren steller en meenden dat zowel in Duitsland als in de bezette gebieden de registratie van joden belangrijk was voor het aanbrengen van de 'J' op identificatiepapieren, de invoering van de gele ster, het verstrekken van werkvergunningen en distributiekaarten en zelfs noodzakelijk voor razzia's, internering en deportatie van joden.⁶ Waar Griffioen en Zeller in hun recent verschenen proefschrift verschillen in percentages joodse slachtoffers tussen België, Frankrijk en Nederland trachten te verklaren,⁷ richt dit artikel zich specifiek op de toetsing van de verklaringshypothese over Jodenregistratie. Daartoe zal deze studie zich niet beperken tot drie landen maar alle bezette landen in de analyse betrekken. In dit artikel wordt de vraag opgeworpen: hoe noodzakelijk was de registratie van joden voor het kunnen deporteren en vermoorden van joden tijdens de Tweede Wereldoorlog? Was er zonder registratie geen vervolging van joden mogelijk?

Registratie en het 'zichtbaar' maken van joden

Een systematische en accurate identificatie en administratie van personen is volgens Scott historisch gezien een recente ontwikkeling. Door deze identificatie is het voor een staat beter mogelijk de bevolking 'zichtbaar' te maken en

3. L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1969-1991) deel 4, 814; P. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd* (Amsterdam 2006) 232; J.C.H. Blom, 'De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief', *De Gids* 150 (1987) 494-507, aldaar 502; Griffioen en Zeller, *Vergelijking van Jodenvervolgving*, 327-329.

4. M. Croes en P. Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan'. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945 (Amsterdam 2004) 326-331.

5. De Jong, *Koninkrijk*, deel 4, 874.

6. D.M. Luebke en S. Milton, 'Locating the victim: An overview of census-taking, tabulation technology, and persecution in Nazi Germany', *IEEE Annals of the History of Computing* 16 (1994) 25-39, aldaar 32; S. Milton, 'Registering civilians and aliens in the second world war', *Jewish History* 11 (1997) 79-87, aldaar 82.

7. Overzichten van de uitwerking van hun schema met 35 kenmerken: Griffioen en Zeller, 224, 326, 376 en 558 waarin Jodenregistratie en het opzetten van een Jodencartotheek belangrijke factoren zijn.

te kunnen interveniëren in de samenleving. Enerzijds kunnen deze interventies bedoeld zijn om bijvoorbeeld de welvaart of de gezondheid van burgers te bevorderen. Anderzijds kunnen interventies in een 'leesbare maatschappij' bepaalde personen makkelijker worden gediscrimineerd en uitgesloten. Zo verhaalt Scott over de verplichte registratie van joden in Amsterdam en administratieve verwerking van deze gegevens door Nederlandse ambtenaren tijdens de Duitse bezetting. Met deze registratiegegevens was het mogelijk om de woonconcentraties van joden op een stadskaart zichtbaar te maken en dat zou het ophalen van joden hebben vergemakkelijkt.⁸

Wat betreft de discriminerende mogelijkheden van het 'zichtbaar' maken van personen poneerde Hilberg als eerste de gedachte over opeenvolgende stadia in het proces van vervolging van joden. Hij onderscheidde daarbij *destruction process* en *machinery of destruction*. Met de term *machinery of destruction process* verwees hij naar wie welke taken uitvoerde, onder de term *destruction process* verstond hij de strategie om joden te vervolgen in Duitsland en de bezette gebieden. In dit laatste proces onderscheidde Hilberg vier vaste stadia. De definitie van wie jood was vormde de eerste, onteigening de tweede, het samenbrengen van joden op enkele plaatsen de derde, en vernietiging de laatste fase.⁹ Fein becommentarieerde deze stelling van Hilberg. Zij splitste Hilbergs derde fase op in segregatie en isolatie en stelde dat isolatie van joden pas kon plaatsvinden nadat deze eerst waren gesegregeerd. Aan de eerste fase voegde ze registratie toe; immers een definitie geven van wie joods was, levert nog geen namen- en adressenlijsten op.¹⁰

De uitspraak van Luebke en Milton borduurt voort op Hilbergs gedachte over opeenvolgende stadia. Zij kennen aan registratie een veel zwaarder gewicht toe dan aan andere stadia; registratie zou een noodzakelijke voorwaarde zijn om joden te kunnen vermoorden.¹¹ Aan de hand van hun uitspraak formuleren we de eerste hypothese: in gebieden waar joden niet werden geregistreerd is het percentage joodse slachtoffers laag. Net als Luebke en Milton hechten Aly en Roth veel belang aan registratie. Na elke bezetting van een land gingen de Duitsers meteen over tot registreren en tellen van joden, schrijven zij. Zo zou de volkstelling van 1939 in het geannexeerde Oostenrijk de hoeksteen zijn geweest van de Jodenregistratie en gebruikt zijn voor 'voorbereiding van toekomstige plannen'.¹² Exner en Schimany trekken het vermoeden van Aly en Roth dat deze volkstellinggegevens gebruikt zijn voor het opstellen van transportlijsten begin 1941 in twijfel; de adresgegevens

8. J.C. Scott, *Seeing like a state* (New Haven 1998) 2-3, 78, 88.

9. R. Hilberg, *The destruction of the European Jews* (New York 1985) 54.

10. H. Fein, *Accounting for genocide* (New York 1979) 62, 266.

11. Zie ook M.R. Marrus en R.O. Paxton, 'The Nazis and the Jews in occupied Western Europe, 1940-1944', *Journal of Modern History* 54 (1982) 687-714, aldaar 696.

12. G. Aly en K. Roth, *The Nazi census* (Philadelphia 2004) 83-85.

waren nog niet overgezet op een kaartsysteem en waren verouderd. Toch was deze telling van nut menen Exner en Schimany. Statistische overzichten gebaseerd op deze telling zouden van dienst zijn geweest bij de planning en organisatie van transporten.¹³ In een tweede hypothese wordt registratie niet als een noodzakelijke voorwaarde gezien maar als een nuttig hulpmiddel: in gebieden waar registratie plaatsvond is het percentage joodse slachtoffers hoger dan in gebieden waar registratie niet of onvolledig plaatsvond.

Deze hypothesen onderwerp ik aan twee toetsen. De eerste toets behelst een landenvergelijking. Aan de hand van literatuurstudie zal de registratie van joden in de door Duitsland bezette landen worden beschreven en met elkaar vergeleken. De tweede toets is een vergelijking tussen Nederlandse gemeenten. De bewaarde correspondentie tussen de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters en burgemeesters over de Jodenregistratie geeft ons niet alleen een beeld over de opzet en het verloop van registratie ook levert deze bron ons informatie over mogelijke lokale verschillen in Nederland.

Registratie van joden in door Duitsland bezette landen

Na de capitulatie aan Duitsland werd snel duidelijk dat tussen landen de percentages joodse slachtoffers verschilden.¹⁴ In deze paragraaf gaan we na in hoeverre verschillen tussen landen zijn terug te voeren op verschillen in registratie van joden. In de eerste paragraaf beschrijven we de landen waar registratie een voorafgaande fase was voor deportatie en vernietiging van joden. Om een oordeel te geven over de noodzaak van registratie is het onvoldoende om alleen landen met elkaar te vergelijken waar Jodenregistratie plaatsvond. Landen waar een dergelijke registratie niet plaatsvond dienen in een vergelijking als referentiegroep. Beschrijvingen van Jodenvervolgving en de percentages slachtoffers van landen waar algehele registratie niet vooraf of slechts gedeeltelijk plaatsvond geven we daarom in de tweede paragraaf.¹⁵

13. G. Exner en P. Schimany 'Amtliche Statistik und Judenverfolgung', *Geschichte und Gesellschaft* 32 (2006) 92-118, aldaar 93-95, 116-118.

14. L. Shapiro en B. Sapir, 'Jewish population of the world', *American Jewish Year Book* 50 (1948-1949) 691-724, aldaar 697.

15. Mijn vertrekpunt is Friedman, *A history of the Holocaust* waarin de Jodenvervolgving in alle bezette landen kort en bondig zijn beschreven. Voor elk land aangevuld met relevante literatuur.

Landen waar Jodenregistratie plaatsvond voorafgaande aan deportatie en moord

Friedman stelt dat de Nazi's in Noordwest-Europa behoedzaam te werk gingen en joden eerst registreerden alvorens verdere anti-joodse maatregelen in te voeren.¹⁶ In de loop van 1941 waren de joden in België, Frankrijk en Nederland en begin 1942 in Noorwegen geregistreerd en geteld. Tussen deze landen verschillen de overlevingspercentages: joden in Frankrijk hadden een betere overlevingskans dan joden in België en zij hadden weer een beter overlevingskans dan joden in Nederland. De overlevingskans van joden in Noorwegen verschilt niet veel van die voor joden in België. Zijn deze verschillen in overlevingskansen terug te voeren op verschillen in registraties?

Anders dan in Nederland werd in België wel een apart Jodenregister opgesteld met daarin steekkaarten van joden of joodse gezinshoofden met gezinsleden. Een rondschrijven op 6 december 1941 van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Volksgezondheid maande gemeentebesturen maatregelen te nemen zodat joden zich konden melden en registeren. De gemeenten verspreidden aanplakbiljetten met de oproep tot aanmelding en noteerden voor alle aangemelde joden boven de 15 jaar naam en adres op aparte steekkaarten; in diverse gemeenten werd overigens ook voor joden jonger dan 15 een steekkaart aangemaakt. Op deze kaarten werden verhuizingen bijgehouden die eveneens werden doorgegeven aan de *Sicherheitspolizei*. In Antwerpen en omgeving, waar veel joden woonden, werden dagelijks met behulp van mutatieboeken de veranderingen in het bevolkingsregister overgezet op de steekkaarten in het Jodenregister. Daartoe stelde het Antwerpse stadsbestuur tijdelijk veertig extra medewerkers aan. In Brussel kreeg de dienst bevolking expliciet de aanwijzing dat zowel in geboorte, huwelijks- en overlijdensakten als op de identiteitskaart de notitie 'ingeschreven in het Jodenregister' moest worden aangebracht en van elke steekkaart twee exemplaren moesten worden gemaakt. Vanaf half december 1940 waren door Brussel twintig extra bedienden aangesteld om dit Jodenregister op te zetten. Zodra het Jodenregister was aangelegd dienden de Belgische gemeenten op te geven hoeveel joden zich hadden gemeld; op 8 januari hadden op zestien gemeenten na alle dat gedaan. Dit Jodenregister was te allen tijde door iedereen te raadplegen. Verzoeken om namenlijsten volgden later dat jaar. In de zomer van 1941 diende in elke joodse identiteitskaart het stempel 'Juif-Jood' te staan. Halverwege 1941 en begin 1942 werden door de Vereniging van Joden in België nogmaals joden geregistreerd.¹⁷

16. Friedman, *History*, 132, 320.

17. F. Seberechts, 'De Belgische overheden en de Jodenvervolgung, 1940-1942', in: R. van Doorslaer (ed.), *Gewillig België. Overheid en Jodenvervolgung tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Antwerpen 2007) 287-374, aldaar 292-319; L. Saerens, 'De Jodenvervolgung in België in

Net als in Nederland werkten in België alle gemeenten mee aan de Jodenregistratie. Het verschil in overlevingskans tussen België en Nederland lijkt daarmee niet terug te voeren op de aanmelding en registratie van joden. We weten door berekeningen van Saerens dat tussen Belgische steden de overlevingskansen van joden verschilden: het percentage slachtoffers voor Antwerpen is 65, voor Brussel 37, voor Charleroi 42 en voor Luik 35.¹⁸ Eén van de redenen voor het hogere Antwerpse percentage is volgens Saerens de vroegere registratie van joodse vreemdelingen in Antwerpen en de nauwkeurigere registratie aldaar van het afhaken van de Jodenster in juni 1942. Majerus en Rousseaux voegen daaraan toe dat de Antwerpse politie minder terughoudend was in het verlenen van medewerking bij het ophalen van joden dan de Brusselse.¹⁹

Tot aan de bezetting wist eigenlijk niemand hoeveel joden er in Frankrijk woonden, daar de laatste godsdienststelling plaats had in 1872. Voor de verplichte aanmelding van joden in 1940 werd een aanmeldingsformulier ontwikkeld. Het later in Nederland gebruikte formulier heeft veel weg van het Franse. Op het Franse formulier moest men echter expliciet gegevens over ouders en grootouders noteren, en dienden opvallend genoeg alleen gehuwden hun adres in te vullen. Vallet, belaste met het 'Jodenvraagstuk' in Vichy, vermoedde dat zo'n tien procent van de joden zich niet had aangemeld. Daarentegen wijst het aantal aangemelde gemengd gehuwde joden, de groep waarvan men vreesde dat die zich zou onttrekken, niet op een onderaanmelding.²⁰

In Vichy dienden joden vanaf mei 1941 verandering van adres door te geven aan de lokale overheid en vanaf december 1942 een vereiste stempel met 'Juif' in hun identiteitskaart te hebben.²¹ Voor Parijs en omgeving hield een politieafdeling het opgezette Jodenregister constant bij. In de provincie was de registratie minder nauwkeurig; vaak ontbrak geslacht, beroep of nationaliteit en door typefouten waren sommige namen en adressen onduidelijk.²² Desondanks lijkt het niet voorstelbaar dat het ontbreken van adressen van ongehuwden en de onleesbaarheid van enkele namen en adressen van joden woonachtig in de provincie als belangrijke oorzaak kan worden gezien voor de hogere overlevingskans in Frankrijk.

cijfers', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 17 (2006) 199-235, aldaar 200-209; M. Steinberg, *La question juive 1940-1942* (Brussel 1983) 112-113, 126-127.

18. L. Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)* (Tielt 2000) 745.

19. Saerens, *Vreemdelingen*, 559-562, 588; B. Majerus en X. Rousseaux, 'The World Wars and their impact on the Belgian police system', in: C. Fijnaut (ed.), *The impact of World War II on policing in North-West Europe* (Leuven 2004) 43-90, aldaar 71-73.

20. R. Neher-Bernheim, *Histoire Juive. Faits et documents de la renaissance à nos jours* (Parijs 1974) 636; J. Adler, *The Jews of Paris and the Final Solution* (New York 1987) 3-7.

21. M. Marrus en R. Paxton, *Vichy France and the Jews* (New York 1981) 148, 370.

22. J.M. Berlière, 'The wreckage of a Republican police model', in: C. Fijnaut (ed.), *The impact of World War II on policing in North-West Europe* (Leuven 2004) 21-42, aldaar 35-36.

In Noorwegen moesten alle joden in februari 1942 een formulier invullen met vragen over hun opleiding, beroep en financiën en kregen zij een identiteitsbewijs met een 'J'. Het oppakken van joden op straat in september door de Noorse politie wekte onrust en honderden joden vluchtten naar Zweden. Tijdens deze vlucht werd een Noorse politieman neergeschoten. Een paar dagen na dit incident werd een wet geïntroduceerd die het mogelijk maakte joods eigendom te confisqueren. Daarnaast diende iedereen met één of meer joodse grootouders zijn verblijfadres op te geven bij de politie. Aan de hand van deze gegevens zijn meer dan 500 joden opgepakt en naar concentratiekamp Grini gezonden.²³

De grootste Duitse bondgenoot was Italië. De fascistische Italiaanse regering verkondigde in 1938 met het *Manifesto degli scienziati razzisti* dat joden geen Italianen waren en nam een aantal anti-joodse maatregelen. Kort daarop opende de minister van Binnenlandse Zaken het secretariaat *Demorazza* met als eerste taak het uitvoeren van een volkstelling; volgens deze telling woonden er 47.000 in Italië geboren joden. *Demorazza* kreeg ook de bevoegdheid om joden vrij te stellen van de anti-joodse maatregelen; iets minder dan de helft van de 5.800 aanvragen werd gehonoreerd.²⁴ In 1943 bezette Duitsland een groot deel van het gecapituleerde Italië. De Duitsers konden meteen van start gaan met het vervolgen van joden aangezien een register met gegevens over joden al was opgezet en bijgehouden.²⁵ Dat was overigens niet overal het geval zoals in de Italiaanse zone in Frankrijk waar door het gebrek aan namenlijsten SS'ers mannen op straat oppakten en diegenen die besneden waren deporteerden.²⁶ *ss Hauptsturmführer* Dannecker kreeg de taak om in alle grote Italiaanse steden joden op te halen. Dat gebeurde als eerste in oktober 1943 in een joodse wijk in Rome. Dannecker had hiervoor tot zijn beschikking een recent gestolen ledenlijst van de joodse gemeenschap, een namenlijst verstrekt door het ministerie van Binnenlandse Zaken en een kaart van Rome. Het gerucht over deze operatie hing al dagen in de lucht en velen hadden Rome verlaten of waren ondergedoken.²⁷

Het bezette Griekenland was opgedeeld in een Bulgaarse, een Duitse en een Italiaanse zone. In het door Italië beheerde deel waren tot mei 1942, toen joden zich moesten registreren, geen anti-joodse maatregelen genomen. In de zomer van 1942 vielen leden van de pro-nazi studentenorganisatie kantoren binnen van de joodse gemeente in Athene; ze hadden het gemunt op

23. Friedman, *History*, 327-329; R. Petrow, *The bitter years. The invasion and occupation of Denmark and Norway April 1940-May 1945* (New York 1974) 115-117, 301-302.

24. Friedman, *History*, 283-286.

25. L. Picciotto, 'The Shoah in Italy: Its history and characteristics', in: J.D. Zimmerman (ed.), *Jews in Italy under Fascist and Nazi Rule* (Cambridge 2005) 209-223, aldaar 210.

26. Friedman, *History*, 289.

27. Friedman, *History*, 291; Picciotto, *Shoah in Italy*, 212-213.

namenlijsten. Nadat de Italianen capituleerden, namen de Duitsers Athene over. Aangezien de Italianen bij hun terugtrekking de namenlijsten vernietigden, verordenden de Duitsers dat de joodse gemeenschap een namenlijst zou verstrekken. Dat weigerde rabbi Elia Barzilai en bestuurders van de joodse gemeente. Om toch een namenlijst te verkrijgen verordende de Duitse generaal Stroop dat joden zich voor registratie moesten melden in de synagoge. Tegelijkertijd werd afgekondigd wie als jood werd beschouwd en werden joden gesommeerd zich regelmatig te melden. In maart 1944 zijn joden uit Athene gedeporteerd.²⁸

Thessaloniki, waar veruit de meeste joden in Griekenland woonden, viel in de Duitse zone. Na de Duitse inval op 6 april 1941 werden joodse woningen geconfisqueerd en leden van de Joodse Raad gearresteerd. Wie in deze stad joods was wisten de Duitsers doordat er in 1939 een lijst met joodse inwoners was opgesteld met hun beroep en adres. In februari 1942 moesten joden een ster dragen en hun winkels markeren; daarvoor al hadden joden een genummerde identiteitskaart gekregen. Een maand later dienden joden al hun bezittingen op te geven en te gaan wonen in de speciaal daarvoor aangewezen wijken. Vlak daarna vonden de eerste transporten plaats, welke elkaar snel opvolgden.²⁹

In de Bulgaarse zone Thracië woonden niet zoveel joden; de grootste joodse gemeenschap woonde in Kavala. De Bulgaren vroegen hen de Bulgaarse nationaliteit aan te nemen en Bulgaars te spreken. Tot groot ongenoegen van de Bulgaren weigerden ze dit. De Neurenberger wetten werden daarna snel van kracht. Vervolgens werd er een registratie gehouden, die volgens een overlevende overbodig was want iedereen wist wie joods was. Joden moesten daarna een ster dragen, hun huis markeren, een speciaal persoonsbewijs hebben en het was hen verboden van adres te veranderen.³⁰

Al voordat de Duitsers in 1941 Bulgaars grondgebied betraden was er anti-joodse wetgeving in de maak. Na hevige maatschappelijke protesten werd deze wetgeving door koning Boris III geratificeerd in januari 1941. Een jood was gedefinieerd als iemand met een joodse ouder en diende zichzelf en zijn bezittingen te registreren en een speciale identiteitskaart te dragen. In mei 1941 werden alle joodse mannen tussen de twintig en veertig opgeroepen voor werkkampen. Enkele maanden later mochten joden alleen nog wonen in bepaalde steden en buurten. In de zomer van 1942 veranderde de definitie van jood naar die van de Neurenberger wetten en werd het aantal anti-joodse maatregelen verder uitgebreid. Een speciaal ingestelde commissariaat voor het 'Joodse Vraagstuk' registreerde vervolgens alle joden in Bulgarije, mar-

28. M. Matsas, *The illusion of safety: the story of the Greek Jews during World War II* (New York 1997) 82-125.

29. Matsas, *The illusion of safety*, 29-74.

30. Friedman, *History*, 273-274; Matsas, *The illusion of safety*, 75-81.

keerde joodse huizen en bedrijven en verordende vervolgens dat joden een ster moesten dragen. In december 1942 arriveerde Dannecker in Bulgarije. Hij kwam met de Bulgaren in februari 1943 overeen 20.000 joden te deporteren vanuit de nieuwe Bulgaarse gebieden: het Griekse Thracië en Macedonië. Een paar maanden later dreigde deportatie van joden in Sofia. Zover kwam het niet wegens oorlogsomstandigheden en verandering in het Bulgaarse landsbestuur door het overlijden van Boris III.³¹

Na de annexatie van Tsjecho-Slowakije in maart 1939 vernielde de *Gestapo* synagogen en arresteerde joden onder de codenaam *Aktion Gitter*. Een gebied onder de naam Protectoraat Bohemen en Moravië viel onder Duits bestuur, terwijl Slowakije als onafhankelijke staat verder ging. In het Protectoraat werden in juni de Neurenberger wetten ingevoerd en maatregelen genomen die de bewegingsvrijheid van joden inperkten. Tijdens een Nieuwjaarsdienst in 1939 in een Praagse synagoge pakte de *Gestapo* joden op. Ook in andere plaatsen vonden razzia's plaats. Eind september kreeg de Joodse Raad de opdracht een statistisch overzicht te geven van de joodse bevolking betreffende leeftijd, arbeidskrachten, gezinssituaties en gezondheidstoestand. In april 1941 verordenden de Duitsers joden zich te registreren en een identiteitskaart te dragen. De veertienjarige Petr Ginz noteerde op 19 september 1941 in zijn dagboek dat joden in Praag zich registreerden en een ster moesten dragen. Op 10 oktober 1941 vertrok een transport met 5.000 joden. De opeenvolgende oproepen waren steeds gericht aan personen met dezelfde beginletter van de achternaam. Zij ontvingen 's nachts een oproep en dienden zich te verzamelen in de jaarbeurs en hun huissleutel af te geven.³²

Volgens een volkstelling in december 1940 woonden in Slowakije 88.591 joden. Met het afkondigen van de zogenaamde Joodse Codex in september 1941 veranderde de basis voor het definiëren van wie een jood was van religie naar ras. Blijkbaar was het niet nodig met de nieuwe definitie hen opnieuw te registreren; ze dienden wel een ster te dragen. Vijf plaatsen in het land fungeerden vanaf maart 1942 als vertrekpunt voor deportaties van joden; in mei waren er al 40.000 gedeporteerd.³³

Joegoslavië werd na de Duitse inval in april 1941 opgedeeld. Servië en Banaat waaronder Belgrado met zo'n 8.500 joden, kwamen onder Duits toezicht, Italië kreeg Dalmatië en Montenegro, Bulgarije kreeg Macedonië en Hongarije een klein streekgebied. In het door Duitsland beheerde gebied werden de Neurenberger wetten van kracht en dienden joden zich te regis-

31. Friedman, *History*, 270-278; M. Bar-Zohr, *Beyond Hitler's grasp. The heroic rescue of Bulgaria's Jews* (Avon 1998) 27-63.

32. Friedman, *History*, 191-192; L. Rothkirchen, *The Jews of Bohemia & Moravia*. (Lincoln en Jeruzalem 2005) 98-138; P. Ginz, *Praags dagboek 1941-1942* (Antwerpen 2007).

33. Friedman, *History*, 196-197; L. Rothkirchen, 'The situation of Jews in Slovakia between 1939-1945', *Jahrbuch für Antisemitismusforschung* 7 (1998) 46-70.

teren, een ster te dragen en werden hun bezittingen geconfisqueerd. Als represaille voor een aanslag hielden de Duitsers in verschillende plaatsen huiszoekingen en schoten joden dood. In Belgrado dienden de joden zich in december 1941 te melden in kamp Semlin en de sleutel van hun huis af te geven. Bij aankomst werden ze geregistreerd. De meeste van deze joden zouden worden vermoord in gastrucks.³⁴

Hongarije was het eerste land waar na de Eerste Wereldoorlog anti-joodse wetgeving in 1920 van kracht werd. Het betrof een wet om het aantal joodse studenten aan het hoger onderwijs te beperken. Hoewel in deze zogenaamde ‘*numerus clausus wet*’ de term jood niet expliciet was gedefinieerd, was dit wel het geval in de zogenaamde ‘*eerste anti-joodse wet*’ uit 1938: iemand die lid was van het Israëlitische kerkgenootschap. De zogenaamde ‘*derde anti-joodse wet*’ uit 1941 gebruikte een definitie die meer in het verlengde lag van de Neurenberger wetten: een jood was iemand die lid was van het Israëlitische kerkgenootschap of twee of meer grootouders had die vanaf de geboorte lid waren geweest van dit kerkgenootschap. In datzelfde jaar werd tevens een volkstelling gehouden. Nadat de Duitsers in maart 1944 Hongarije hadden bezet, dienden joden een maand later een gele ster te dragen. In de zomer van dat jaar werden in Boedapest joodse huizen gemarkeerd met een Jodenster indien volgens de opgave van de beheerder de meerderheid van de bewoners joods was. Vanaf half mei werden joden uit Hongarije gedeporteerd.³⁵

Landen waar geen algehele Jodenregistratie plaatsvond vooraf aan deportatie en moord

Om te zien hoe noodzakelijk registratie was om joden te deporteren en vermoorden, bekijken we hier landen en gebieden waar geen of geen algehele Jodenregistratie plaatsvond. Zo meent Fein dat de meeste joden die het slachtoffer werden van executies door *Einsatzgruppen* in Noordoost-Europa nooit zijn geregistreerd.³⁶ In Noordwest-Europa was Denemarken het enige land waar geen Jodenregistratie plaatsvond.

In Denemarken ontbrak het de Nazi's aan registratiegegevens toen ze de joden wilden deporteren. Heastrop verhaalt dat op 31 augustus 1943 drie mannen uit het advocatenkantoor van Henriques, voorzitter van de joodse gemeente, stukken van het Israëlitische kerkgenootschap stalen en dat op 17 september Duitse soldaten kantoren van de joodse gemeente overvielen. Het doel van de invallen was duidelijk: de bezetter wilde beschikken over namen

34. Friedman, *History*, 235-239.

35. Friedman, *History*, 356-368; T. Cole, *Holocaust city, The making of a Jewish ghetto* (Londen 2003) 45-46, 94, 101; R.L. Braham, *The politics of genocide, The Holocaust in Hungary* (Detroit 2000) 29, 251.

36. Fein, *Accounting*, 64.

en adressen. De opbrengst was mager; op 8 september had het bestuur alle oude stukken naar het regionaal en alle lopende naar het nationaal archief overgebracht.³⁷ Het Duitse voornemen de 8.000 joden in Denemarken eind september op te halen lekte bovendien uit en bereikte Rabbi Marcus Melchior. Deze waarschuwde de joden in de synagoge en droeg hen op dit gerucht te verspreiden. Dit miste zijn uitwerking niet mede omdat vrijwel de gehele joodse gemeenschap in Kopenhagen woonde.³⁸ Verzetsgroepen brachten zo'n 7.200 joden in boten naar het veilige Zweden.³⁹

Geheel anders verliep het in Noordoost-Europese landen. In deze landen vond eveneens geen Jodenregistratie plaats, maar in tegenstelling tot Denemarken overstijgt het percentage joodse slachtoffers dat van de Noordwest-Europese landen. De Duitse aanval in september 1939 op Polen leidde tot pogroms door *Einsatzgruppen* in de veroverde plaatsen. Geholpen door Poolse antisemieten werden joodse gebouwen beschadigd en joden gemarteld en vermoord. Tegelijkertijd waren er plannen gemaakt voor het deporteren van niet-ariërs in geannexeerde gebieden. In de regio rond Gdańsk werd daartoe in december een volkstelling gehouden. In het Generaal Gouvernement, de provincies Warschau, Kielce, Lublin en Kraków, diende in elke stad met meer dan tienduizend joden een Joodse Raad te worden opgericht, die onder meer geboorte, sterfte en de adressen van joden moest bijhouden. Deze Joodse Raden dienden tevens te zorgen voor de invoering van anti-joodse maatregelen zoals het dragen van een witte band met een blauwe ster en het markeren van joodse bedrijven. Vanaf de winter van 1940 moesten in diverse steden joden in getto's wonen waar een voedseltekort was en besmettelijke ziekten uitbraken waardoor tienduizenden stierven. Uit deze getto's werden joden gedeporteerd. Ondanks de heftige opstand hiertegen in het getto van Warschau in april 1943 zijn daar bijna alle 60.000 joden gedeporteerd.⁴⁰

In het kielzog van operatie Barbarossa, de Duitse invasie van Rusland in de zomer van 1941, trokken de *Einsatzgruppen* verder Oostwaarts. *Gruppe A* richtte zich op de Baltische staten, *Gruppe B* op Wit-Rusland, *Gruppe C* op Oekraïne en *Gruppe D* trok naar de Krim.⁴¹ *Reichskommissar* Lohse liet op 26 juli 1941 vanuit Kaunas weliswaar richtlijnen uitgaan voor de registratie en de invoering van de Jodenster voor het gehele 'Oostgebied', maar registratie van joden vond vaak niet plaats.⁴² In de Baltische Staten, Oekraïne en

37. J. Heastrop, 'The Danish Jews and the German occupation', in: L. Goldberger (ed.) *The rescue of Danish Jewry, moral courage under stress* (New York 1987) 13-54, aldaar 43-45.

38. Friedman, *History*, 322-324.

39. Heastrop, *The Danish Jews*, 49-51.

40. Friedman, *History*, 90-104; Janusz Gumkowski en Kazimiers Leszczyński, *Poland under Nazi occupation* (Warschau 1961) 101-109, 139-140.

41. Friedman, *History*, 181.

42. A. Ezergailis, *The Holocaust in Latvia 1941-1944* (Washington 1996) 338-339.

Wit-Rusland zijn de meeste van de meer dan twee miljoen joodse slachtoffers vermoord tijdens massa-executies in of nabij hun woonplaats.⁴³ De vraag die zich opdringt is hoe leden van de *Einsatzgruppen* wisten wie joods was en waar ze woonden.

Op 1 juli 1941 hadden de Duitsers de Letse hoofdstad Riga in handen. Bij het vallen van de avond op vrijdag 4 juli staken Letse nationalisten drie synagogen in brand. Dat gebeurde op order van *Brigadeführer* W. Stahlecker volgens welke in Riga begin juli 400 joden zijn vermoord. Vanaf juli tot oktober werden joden gearresteerd en weggevoerd in vrachtwagens naar Bikernieki. Tijdens massamoorden aldaar vonden 6.378 joden de dood. Vermoedelijk wist de bezetter met behulp van dezelfde nationalisten en lokale politieagenten wie ze moesten oppakken. Pas in september werden joden in Riga namelijk geregistreerd met als doel hen onder te brengen in een getto. Volgens een rapport van 20 oktober waren er 29.602 joden. In Rumbala nabij Riga schoten tussen 30 november en 8 december leden van de *Einsatzgruppe A* 24.000 joden uit het getto van Riga dood. In de provincies van Letland werd de zogenaamde 'Bikernieki methode' toegepast. In een aantal gebieden verordende de lokale politiecommandant eerst een registratie van joden, waarna deze zich moesten verzamelen. Praktisch alle joden uit de provincie zijn vermoord.⁴⁴

Al een week na de Duitse bezetting van Litouwen, eind juni 1941, was het plan opgevat om joden spoedig in een getto te plaatsen. Aangezien de laatste volkstelling plaatshad in 1931 en er alleen een recente registratie van joodse vluchtelingen was, kwam er in augustus een dringend verzoek bij de opgerichte Joodse Raad om een lijst van joodse inwoners. Deze lijst is er nooit gekomen. In september gingen de joden naar het getto zonder te zijn geregistreerd. Schatting van het aantal joden in het getto werden gemaakt aan de hand van het aantal verstrekte voedselkaarten. De joden in dit getto werden ook niet geregistreerd tijdens een algehele volkstelling in Litouwen eind mei 1942.⁴⁵

Voordat de joden het getto werden ingedreven waren joden vermoord door *Einsatzkommandos* en lokale collaborateurs. Dit gebeurde systematisch en op grote schaal in Paneriai, even buiten Vilnius. De slachtoffers waren joden die verplicht te werk werden gesteld. Joodse mannen werden op straat opgepakt of van huis gehaald. Hoe dat laatste gebeurde is onduidelijk. Mogelijk gebeurde dat via de voedselkaarten; de Joodse Raad werd namelijk gesommeerd er op toe te zien dat deze kaarten van de 'tewerkgestelde' mannen werden verzameld en ingeleverd.⁴⁶ Ook in de Litouwse stad Kaunas vond geen aparte Jodenregistratie plaats. Na de Duitse inval werd de bewegingsvrijheid

43. W. Lower, *Nazi empire-building and the Holocaust in Ukraine* (North Carolina 2005) 69.

44. Ezergailis, *Holocaust in Latvia*, 209, 219, 224-225, 249-262, 341-343.

45. I. Guzenberg, 'The Vilnius ghetto and the population census of 1942', in: E. Tseitlin (ed.), *Vilnius ghettolist of prisoners* (Vilnius 1996) vol. 1, 50-68.

46. Guzenberg, *The Vilnius ghetto*, 53-54.

van joden beperkt en moesten ze een gele ster dragen. De joden in Kaunas werden al in augustus 1941 in een getto opgesloten. Vanuit het getto werden joden geselecteerd voor tewerkstelling, deportatie en ter executie.⁴⁷

In Estland werden joden na de Duitse inval opgepakt en gevangengezet. In Tallin gebeurde dit door de *Wehrmacht*. In sommige kleinere plaatsen waren lijsten aangelegd en pakte de Estse politie joden op. Nadat joden waren geconcentreerd in gevangenissen, synagogen of andere gebouwen moesten ze dwangarbeid verrichten. Mannen boven de zestien werden als eerste vermoord, daarna vrouwen en kinderen.⁴⁸

In Wit-Rusland werden de joden als partizanen beschouwd en moesten zo snel mogelijk worden opgepakt. Nadat Minsk was veroverd, kondigde de bezetter op 7 en 13 juli 1941 af dat joden zich moesten registreren en een gele ster dienden te dragen. Tevens werden in Minsk posters opgehangen met de mededeling dat joden zich dienden te vestigen in de bestaande joodse wijk. Of deze registratie daadwerkelijk heeft plaatsgehad is onduidelijk. Ondertussen schoten *Einsatzkomandos* en de *Wehrmacht* joden dood tijdens razzia's. In oktober en november 1941 werden vele joden uit getto's in verschillende plaatsen in Wit-Rusland vermoord.⁴⁹

Nadat de Duitsers de Oekraïense stad Zjytomyr hadden ingenomen kondigden ze af dat alle joden zich in de bestaande joodse wijk dienden te vestigen. Een week later, nadat onderafdelingen van *Einsatzgruppe C* waren gearriveerd, werden joden geëxecuteerd; in september was de gehele joodse wijk geliquideerd.⁵⁰ In het verderop gelegen Kiev moesten joden als vergeldingsactie zich verzamelen en vertrokken naar Babi Yar. In dit ravijn even buiten de stad werden joden in groepjes uit het zicht genomen en doodgeschoten.⁵¹ Ook in Odessa dienden joden zich als represaille te melden bij de commandant van Dalnik, een voorstad van Odessa. Tienduizenden vertrokken naar Dalnik en vandaar naar Bogdanovka waar ze zijn vermoord.⁵² Volgens Lower werden deze executies steeds efficiënter uitgevoerd met behulp van de *Wehrmacht* en lokale collaborateurs. Met name in gebieden met een hoge concentratie joden bracht men joden kortstondig onder in een wijk of een gebouw om hen vervolgens hieruit op te halen voor executies zonder hen te registreren.⁵³

In de Krim kreeg *Einsatzgruppe D* assistentie van de aldaar wonende Tataren. Na het binnenvallen van de Duitse troepen in november 1941 waren

47. J. Fein, *Jongen met viool* (Amsterdam 2006).

48. R.B. Birn, *Die Sicherheitspolizei in Estland 1941-1944* (Paderborn 2006) 159-160.

49. H. Heer, 'Killing Fields: The Wehrmacht and the holocaust in Belorussia, 1941-1942', *Holocaust and Genocide Studies* 11 (1997) 79-101.

50. Lower, *Nazi empire-building*, 73-74.

51. Friedman, *History*, 184-185.

52. D. Starodinskij, *Het getto van Odessa: de vernietiging van de joodse gemeenschap in de Oekraïne* (Amsterdam 1992).

53. Lower, *Nazi Empire-Building*, 86-89, 92.

joden in Simferopol verplicht een ster te dragen en dienden ze zich te registreren. Nog geen maand later moest een groep joden zich melden voor deportatie. De lokale hulppolitie ging de huizen af om de joden op te halen die zich niet hadden gemeld. Een aantal dagen later werden joden massaal op verschillende plekken in de stad opgehangen. In Jalta moesten joden een ster dragen en hun waardevolle bezittingen afgeven, maar ze hoefden zich niet te registreren. Kort daarna dienden ze op een met prikkeldraad afgezette plek aan de stadsrand te gaan wonen waarna ze werden afgevoerd en doodgeschoten. In andere plaatsen waren joden op soortgelijke manier vermoord. In april 1942 was dit schiereiland *Judenrein* verklaard.⁵⁴

De aangehaalde studies over de vervolging van joden in het 'Oostgebied' leren ons dat de hoge percentages vermoorde joden niet zo hoog zijn omdat de registratie daar volmaakt was. Het isoleren van joden in getto's en de hulp van lokale collaborateurs lijken van groter belang te zijn geweest, naast de gedrevenheid van de *Einsatzgruppen* om joden te vermoorden. Was van een dergelijke situatie ook sprake in het geval van Roemenië en Kroatië; twee collaborerende landen waar eveneens geen algehele Jodenregistratie vooraf ging aan de vernietiging van joden?

In 1940 vluchtte de Roemeense koning Karol naar Spanje en namen de IJzeren Gardisten de macht over. Na deze machtsovername werden pogroms uitgevoerd. In sommige plaatsen stonden namen van joden als communisten genoteerd in politiedossiers terwijl in andere plaatsen joden werden opgepakt tijdens diensten in synagogen of wezen inwoners joden op straat aan. Onder meer in Boekarest markeerden christenen hun huis met een 'C' of een kruis ten teken dat het geen joods huishouden betrof. In de zomer van 1941 stelden Duitsland en Roemenië een nieuwe grens vast en besloten dat Transdnistrië, een gebied tussen de rivieren Boeg en Dnister, zou worden gereserveerd voor het afzonderen van joden ter verdere deportatie. Hoewel er in januari 1941 een telling van de joodse inwoners was afgekondigd is het onduidelijk of deze ook heeft plaatsgevonden. In ieder geval registreerde in juni in de regio Moldavië een hiervoor opgezette eenheid de joodse bevolking. Ondertussen vond er in de grensplaats Iassi een pogrom plaats nadat joden waren beschuldigd van collaboratie met Russische troepen. Rond dezelfde tijd dienden joden in Roemenië verplicht een gele ster te dragen en werden werkkampen opgesteld. Een telling gedateerd op 1942 toonde dat er nog een kleine 300.000 joden binnen de Roemeense grenzen woonden.⁵⁵

Na de Duitse inval in april 1941 vormde een groot deel van Joegoslavië onder leiding van Pavelić van de nationalistische beweging *Ustaše* de staat

54. M. Gesin, *The destruction of the Ukraine Jewry during World War II* (New York 2006) 137-168.

55. Friedman, *History*, 246-257; I.C. Butnaru, *The silent holocaust. Romania and its Jews* (New York 1992) 71-163.

Kroatië. In deze staat werden de Neurenberger wetten van kracht, dienden joden een ster te dragen en werd hun bezit ontnomen. In Bosnië-Herzegovina, dat door Kroatië was geannexeerd, lag Sarajevo waar de synagoge van de oude Sefardische gemeenschap onmiddellijk na de Duitse inval in brand was gestoken en collaborateurs joden op straat aanvielen. In Zagreb werden in mei alle leden van B'nai B'rith gearresteerd en naar een kamp in Litouwen overgebracht. Steeds meer joden werden geïnterneerd in kampen en degenen zonder identiteitspapieren onmiddellijk geliquideerd. De anderen werden later doodgeschoten of in gastrucks vermoord.⁵⁶ Duizenden joden waren ondertussen naar het Italiaanse deel gevlucht. Op enkele honderden na weigerde Italië deze joden uit te leveren aan de *Ustaše*.⁵⁷ Het lijkt erop dat antisemitische nationalistische drijvende kracht waren achter de Jodenvervolging in Roemenië en Kroatië.

Registratie van joden en hun overlevingskansen in de door Duitsland bezette landen

In de bovenstaande beschrijvingen richtte ik me op de registratie van joden in de door Duitsland bezette landen. Hoewel niet voor elk bezet gebied de registratie van joden even duidelijk is beschreven, biedt de literatuur voldoende aanknopingspunten om de bezette gebieden met elkaar te vergelijken. In ongeveer de helft van de onderscheidde bezette gebieden was er duidelijk sprake van een algehele registratie van joden vooraf aan deportatie en moord. Het registreren van joden bleef in een aantal landen vrijwel geheel achterwege. In een paar andere landen vond wel registratie plaats maar betrof dat niet het gehele gebied of gebeurde dat pas na grote razzia's of pogroms. Om deze landen en gebieden in een analyse niet op een hoop te gooien zijn ze opgedeeld in drie categorieën: 1-waar registratie als voorafgaande fase plaatsvond, 2-waar registratie heeft plaatsgehad maar niet voorafgaand of slechts gedeeltelijk, en 3-waar geen registratie heeft plaatsgehad. In figuur 1 is deze driedeling afgezet tegen de percentages slachtoffers. Met enige terughoudendheid presenteer ik dit figuur daar zowel op de indeling van landen naar registratie als op de gebruikte percentages joodse slachtoffers wellicht valt af te dingen.⁵⁸

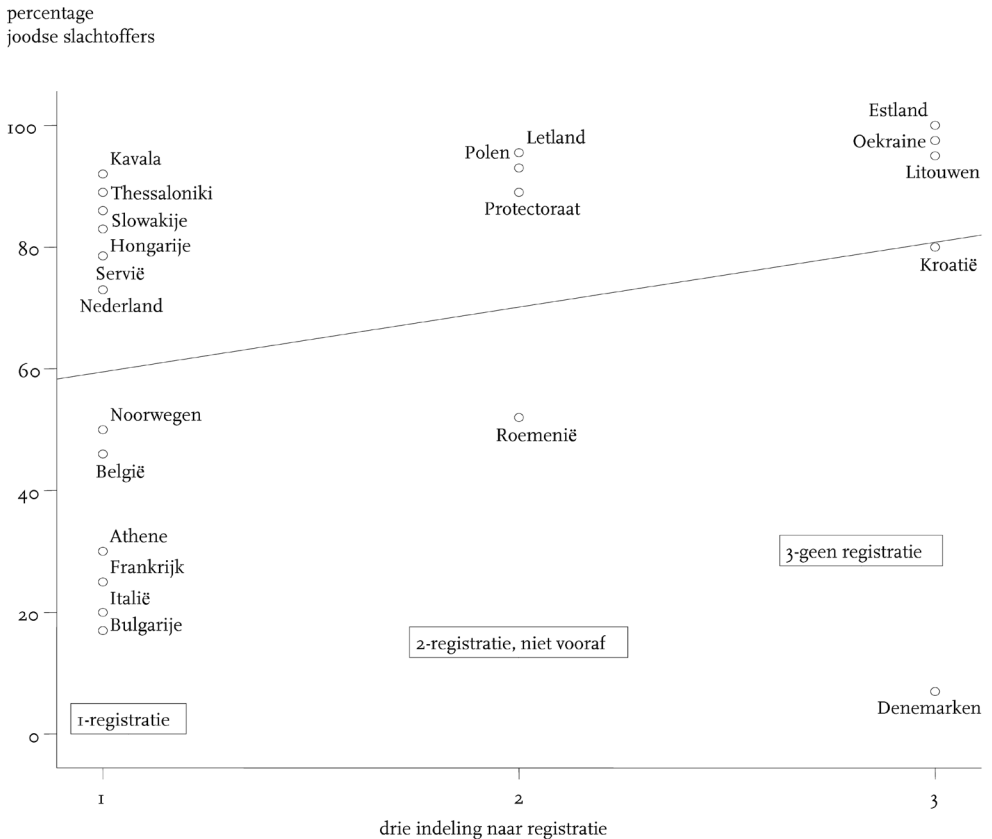
56. Friedman 2004, *History*, 239-243; L. Yahil, *The holocaust. The fate of European Jewry* (Oxford 1990) 349-352.

57. Friedman, *History*, 243-244.

58. De slachtofferpercentages zijn afkomstig uit Fein, *Accounting*, 51-56. De percentages zullen nauwkeuriger zijn voor de landen waar Jodenregistratie plaatsvond. In landen waar geen registratie plaats had zijn slachtofferpercentages geschat op basis van verschillende bronnen zoals vooroorlogse gegevens over de joodse gemeenschap, overlevenden en teruggekeerden en Duitse rapportages over aantallen gedepoteerde en omgebrachte joden. Het Nederlandse percentage is bijgesteld van 79 naar 73. Tevens zijn toegevoegd de percentages voor Oekraïne en het Griekse gebied onder Bulgars bestuur vermeld onder de grootste

In de eerste categorie ‘registratie vooraf’ staan de meeste bezette gebieden en is de variatie in percentage slachtoffers groot; van 18 voor Bulgarije tot 92 voor Kavala. In de tweede categorie ‘registratie, niet vooraf’ staan minder landen en is het slachtofferpercentage tussen 50 voor Roemenië en 95 voor Letland. In de laatste categorie ‘geen registratie’ is Denemarken een uitzondering; de andere drie landen hebben een slachtofferpercentage tussen de 90 en 100. De hoge percentages slachtoffers voor landen in de laatste twee categorieën spreken tegen de stelling dat registratie essentieel was voor deportatie en vernietiging van joden. De stijgende lineaire regressielijn in figuur 1 ondersteunt deze bevinding.⁵⁹

FIGUUR 1 Grafische afbeelding van de samenhang tussen registratie van joden en de percentages joodse slachtoffers in de door Duitsland bezette gebieden

stad Kavala in die regio. Deze percentages zijn gebaseerd op Friedman, *History*, 190, 273-274. Voor Wit-Rusland zijn geen cijfers gevonden.

59. Intercept is 48,8 (p=0,000) en b-coëfficiënt is 10,6 (p=0,196). Slachtofferpercentage= 48,8 + b*10,6.

Nederland neemt een middenpositie in op de rangschikking naar percentage joodse slachtoffers tussen de landen waar Jodenregistratie plaatshad, maar staat het hoogste van de Noordwest-Europese landen. Sommigen wijzen erop dat Nederland met de vlak voor de bezetting ingevoerde persoonskaart voorop liep in bevolkingsregistratie.⁶⁰ De bezetter zou in Nederland met deze bevolkingsboekhouding over een beter hulpmiddel beschikken en mede daardoor zou Nederland van de Noordwest-Europese landen het hoogste percentage joodse slachtoffers kennen. In de volgende paragraaf wordt beschreven welke rol de bestaande bevolkingsregistratie heeft gehad tijdens de aanmelding en registratie van joden in Nederland. Binnen Nederland verschillen de overlevingskansen van joden tussen gemeenten. We bekijken daarnaast dan ook of er lokale verschillen in de registratie zijn aan te wijzen.

Registratie van joden in Nederlandse gemeenten

De registratie op naam en adres van alle joden in Nederland en het uitreiken van identiteitspapieren waarmee ze in één oogopslag waren te herkennen was volgens Romijn de onmisbare eerste stap naar segregatie en deportatie.⁶¹ Hoe kwam deze registratie in Nederland tot stand en werkten alle gemeenten mee aan deze maatregel?

Nadat Nederland bezet was leefde onder het Duitse bestuur sterk de wens 'de registratie op naam van alle Joden' zoals Schmidt, *Generalkommissar zur besonderen Verwendung*, dat in juli 1940 verwoordde.⁶² In Zeeland liep men voor de troepen uit en werden al in juni namenlijsten aangelegd terwijl er nog geen verordening en uitvoervoorschriften waren afgekondigd.⁶³ Deze uitvoervoorschriften werden pas eind 1940 ontwikkeld. In eerste instantie vatte de bezetter het idee op om via de bestaande lokale bevolkingsregisters een *Judenprotokoll*, een afzonderlijk register met de namen van alle joden in Nederland, samen te stellen. Medewerking van joden was zo niet nodig en burgemeesters zouden het *Judenprotokoll* verplicht moeten bijhouden. Nederland kende immers vanaf 1850 lokale bevolkingsregistraties die alle gemeenten verplicht waren te voeren volgens vaste richtlijnen. Waren de gegevens van inwoners eerst geregistreerd in een vastbladig adresregister en later op losse gezinskaarten, vanaf 1938 gebeurde dat op individuele persoonskaarten. Burgers waren verplicht wijzigingen in bijvoorbeeld adres of burgerlijke staat door

60. De Jong, *Koninkrijk*, deel 5, 422-425; Aly en Roth, *Nazi census*, 66.

61. Romijn, *Burgemeesters*, 232.

62. De Jong, *Koninkrijk*, deel 4, 695.

63. Gemeentearchief (verder GA) Middelburg, archief gemeentepolitie, correspondentie 1940, inv. nr. 731-800.

te geven aan het gemeentelijke bevolkingsregister. De Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters hield toezicht op deze bevolkingsregisters.⁶⁴

Lentz, hoofd van deze Rijksinspectie, wees de bezetter erop dat ten eerste de kaarten in de lokale bevolkingsregisters slechts vermelden of joden behoorden tot het Portugees of Nederlands Israëlitische kerkgenootschap en dat raadpleging van oudere registraties om de afstamming te bepalen, dat wil zeggen het aantal joodse grootouders, jaren zou duren. Ten tweede zou het *Judenprotokoll* bij de *Sicherheitspolizei* door ondeskundigheid snel in de war raken. Door deze bezwaren zag de bezetter af van het opzetten van een *Judenprotokoll*. In plaats daarvan stelde de bezetter een aanmeldingsplicht voor joden in waarvoor de burgemeesters en het hoofd van de Rijksinspectie als ambtenaren van aanmelding waren aangewezen.⁶⁵ *Reichskommissar* Seyss-Inquart had slechts voor de verordening te zorgen, Lentz ontwierp de uitvoeringsvoorschriften die door Frederiks, secretaris-generaal van het departement van Binnenlandse Zaken, of door Lentz aan de gemeentebesturen werden toegezonden.⁶⁶ Namens het Duitse bestuur hield in eerste instantie Stüler en vanaf maart 1941 Calmeyer de supervisie op het registratieproces.⁶⁷

Deze aanmeldingsplicht, bekend gemaakt onder verordening 6/1941 in januari 1941, verplichtte alle personen met één of meer joodse grootouders zich binnen één maand te melden bij de burgemeester van hun gemeente. Zeer weinigen onttrokken zich aan de aanmelding daar velen aannamen dat de verstrekte gegevens makkelijk te vinden waren in administraties van overheden of het register van het Israëlitische kerkgenootschap en men in de kring van familie, collega's en burens toch wist wie joods was.⁶⁸ In oktober 1940 tijdens de verordening tot registratie van joods ondernemingen had de Duitse bezetter, conform de Neurenberger wetten, geïntroduceerd wie als 'vol'joods moest worden beschouwd. Personen met drie of meer joodse grootouders moesten worden aangemerkt als 'vol'jood (J), evenals personen met twee joodse grootouders die of gehuwd waren met een jood óf die zelf lid waren van het Portugese of Nederlandse Israëlitische kerkgenootschap. Personen met twee joodse grootouders werden beschouwd als 'half'joods (G1) en personen met één joodse grootouder als 'kwart'joods (G11). Artikel 3 van verordening 6/41 maakte het overigens mogelijk om bij twijfel over de afstamming een verzoek tot herziening in te dienen.⁶⁹ De joodse classificatie moest

64. R.F. Vulmsma, *Burgerlijke stand en bevolkingsregister* ('s-Gravenhage 2002) 107-116.

65. Nationaal Archief (verder NA), toegang 2.04.67, inv. nr. 17611, zuiveringsdossier, Ambtelijke herinneringen Lentz, 12-15.

66. De Jong, *Koninkrijk*, deel 5, 505

67. G. Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het geval Calmeyer* (Amsterdam 2008) 85.

68. De Jong, *Koninkrijk*, deel 4, 874-875.

69. Het is onduidelijk hoeveel personen een verzoek bij Calmeyer hebben ingediend aangezien nauwkeurige cijfers ontbreken (Von Frijtag Drabbe Künzel, *Calmeyer*, 269). Een

na aanmelding op de persoonskaart van de betrokkene worden aangebracht en tevens op het nieuwe persoonsbewijs, dat elke burger vanaf de zomer van 1941 altijd bij zich moest hebben.⁷⁰ De persoonskaarten van 'vol'joden waren door een klipje bovenop de kaart te onderscheiden.⁷¹

Verordening 6/1941

Een bombardement van de *Royal Air Force* in april 1944 op het gebouw Kleykamp, waar de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters zetelde, vernietigde de meeste originele aanmeldingsformulieren waarop vanaf februari 1941 personen zich als 'vol', 'half', of 'kwart'joods hadden aangemeld. De briefwisseling over de registratie van joodse inwoners van burgemeesters met het hoofd van de Rijksinspectie bleef ongeschonden en is ondergebracht bij het Centraal Bureau voor Genealogie in de Collectie Calmeyer. In hoeverre deze correspondentie volledig is, kan door middel van een vergelijking met interne momentopnamen van de Rijksinspectie worden vastgesteld.

In een overzicht van 30 maart 1941 staat dat 436 gemeenten opgave hadden gedaan, waaronder tien die zeiden geen joodse inwoners te hebben.⁷² In de Collectie Calmeyer bevond zich post tot 30 maart voor 456 gemeenten, daarbij inbegrepen 25 gemeenten zonder joodse inwoners. Het interne rapport meldt dat de opgave van Den Haag binnen is. Er lag echter geen Haagse brief met eindopgave over de aanmeldingen in de Collectie Calmeyer.

Volgens een later opgesteld intern overzicht meldden tot 3 mei 483 gemeenten dat daar geen joden woonden en hadden er 555 opgaven gestuurd met minstens één inwoner van 'joodschen bloede'; er waren nog twaalf van in totaal 1.050 gemeenten in gebreke.⁷³ Vergeleken met dit overzicht mist de Collectie Calmeyer post van 77 gemeenten. In 29 daarvan woonden op 1 oktober 1941 'vol'joden.⁷⁴ Tot 30 maart 1941 lijkt, op Den Haag na, het overzicht van het aantal gemeenten dat opgaven inzond volledig. Voor onderzoek naar registratie van joden is met name de briefwisseling met gemeenten met joodse inwoners van belang. Het ontbreken van een brief met eindopgaven voor 29 van de 555 gemeenten met joodse inwoners in de Collectie Calmeyer

soortgelijk verzoek tot herziening van de afstamming bestond ook in Duitsland en Italië (Von Frijtag Drabbe Künzel, *Calmeyer*, 91, 269; Friedman, *History*, 286).

70. Presser, *Ondergang*, deel 1, 56, 62, 67-68.

71. Centraal Bureau voor Genealogie (verder CBG), Collectie Calmeyer (verder CC), doos 4, map 'signalering aanmeldingsformulier van personen van joodse bloede'.

72. CBG, CC, doos 13, handgeschreven overzicht los in doos.

73. Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (verder NIOD), Generalkommissar für Verwaltung und Justiz (verder GKfVuJ), inv. nr. 1498, bericht Lentz op 5 mei 1941 betreffende 'Aanmelding personen van Joodschen bloede'.

74. Voor Amsterdam, Den Haag en Rotterdam is geen brief met eindopgaven gevonden.

Toelichting zie keerzijde

AANMELDINGSFORMULIER

voor één persoon,

die geheel of gedeeltelijk van joodschen bloede is. (Verordening 6/1941)

Invullen met schrijfmachine of met inkt in blokletters

1.	Geslachtsnaam: (een vrouw vult hier alléén haar meisjesnaam in) Voornamen: (alle voluit)	
2.	Geboorteplaats: (gemeente) Datum van geboorte: (dag, maand en jaar)	
3.	Woon- of verblijfplaats: Straat en huisnummer:	
	Laatste woonplaats in het Groot-Duitsche Rijk (met inbegrip van het Protectoraat Bohemen en Moravië) of het Gouvernement-Generaal voor het bezette Poolsche gebied: (invullen voor hen, die na 30 Januari 1933 in Nederland geïmmigreerd zijn)	
4.	Nationaliteit: en Eventueele vroegere nationaliteiten:	
5.	Kerkelijke gezindte:	
6.	Beroep of werkzaamheid: (duidelijk onschrijven)	
7.	Ongehuwd, gehuwd, weduwnaar, weduwe of gescheiden van echt: (naam en voornamen van echtgenoot(e) of gewezen echtgenoot(e) voluit)	gehuwd met: weduwnaar van: weduwe van: gescheiden van:
8.	De onder 1 vermelde persoon: a. behoorde op 9 Mei 1940 tot de joodsch-kerkelijke gemeente b. is na dien datum daarin opgenomen c. was op 9 Mei 1940 met een jood gehuwd d. is na dien datum met een jood in het huwelijk getreden	ja/nee ja/nee ja/nee ja/nee
9.	Hoeveel joodsche grootouders in den zin van artikel 2 der verordening (zie keerzijde) (invullen in letters)	
10.	Opmerkingen:	

NIET ZELF INVULLEN.		Paraf Ambtenaar
LEGES	Ingekommen d.d. f l. — { voldaan, { niet voldaan, Vermindering tot Reden: een bedrag van: f Vrijstelling:	
	Vergeleken met aanduiding geplaatst op:	
	Persoonskaart	
	Verblijfsregister	
	Sign. aangebracht	
	Bew. van aanmelding afgegeven d.d.	
	Verzonden aan } Hoofd R. Insp. { d.d.	?
	Ontvangen door } Bevolk. reg. { d.d.	

Ondergetekende verklaart het vorenstaande naar waarheid te hebben ingevuld.
 Gemeente 1941.
 (handteekening aanmeldingsplichtige)

Uitgegeven door de VUGA met toestemming van het Hoofd der Rijksinspectie van de Bevolkingregisters, ingevolge beschikking dd. 3 Februari 1941, Nr. 5.

13380
 (VUGA)

'Het Nederlandse aanmeldingsformulier dat personen met een of meer joodse grootouders dienden in te vullen, en de achterkant van het formulier met de toelichting'. Bron: Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag, Collectie Calmeyer.

lijkt me onvoldoende reden om af te zien van deze bron voor onderzoek naar de registratie van joden in Nederland.

Zoals uit bovenstaande beschrijving blijkt vond er in het voorjaar van 1941 in principe niet één registratie plaats, maar net zoveel registraties als er gemeenten waren. Het is dan ook mogelijk de uitvoering van deze lokale registraties met elkaar te vergelijken. Hoe vlot verstrekten burgemeesters de aanmeldingsformulieren en de bijbehorende opgave aan de Rijksinspectie? Hoe nauwkeurig waren deze registraties die de burgemeesters verstrekten; en werd er op toegezien dat de gegevens correct waren ingevuld en verstrekt?

Snelheid waarmee verordening 6/1941 werd uitgevoerd

In de *Nederlandse Staatscourant* van 27 januari was het uitvoeringsbesluit betreffende verordening 6/1941 bekendgemaakt. De burgemeesters dienden dit besluit openbaar bekend te maken in hun gemeenten. Personen met één of meer joodse grootouders dienden voor 24 februari een aanmeldingsformulier te hebben ingevuld en ingeleverd; in Amsterdam kreeg men tot 7 april de tijd.⁷⁵ De burgemeesters dienden vervolgens deze aanmeldingsformulieren voorzien van een begeleidende opgave naar de Rijksinspectie te sturen.

De eerste opgave kwam vanuit Hardenberg binnen op 10 februari. Op 24 februari had de Rijksinspectie van vier procent van alle gemeenten waar personen met één of meer joodse grootouders woonden een opgave ontvangen. Een aantal gemeenten had Lentz reeds geschreven dat het wat langer zou duren.⁷⁶ Dat vele opgaven later binnenkwamen duidt niet op pogingen tot vertraging. Lentz merkte dat talrijke aanmeldingsplichtigen vlak voor het verstrijken van de aanmeldingstermijn hun formulier inleverden.⁷⁷ De aanmeldingsplichtige kreeg na inlevering van het formulier een aanmeldingsbewijs. In een aantal gemeenten was de levering van aanmeldingsbewijzen verlaat en dat vertraagde de inzending van opgaven. Ook bleken enige gemeenten nog in afwachting te zijn van de uitvoeringsvoorschriften.⁷⁸ Deze stonden in de *Nederlandse Staatscourant*, maar minstens drie gemeenten waren daarop niet geabonneerd en tenminste zeven gemeenten hadden deze krant niet goed gelezen. Uit de correspondentie blijkt voorts dat gemeenten met een grotere joodse gemeenschap het druk hadden met de aanmeldingsprocedure en de registraties later verstuurden. Verder dienden de burgemeesters van gemeenten waar niemand zich had gemeld dit te berichten. Slechts een klein aantal had laten weten dat er in hun gemeente geen joden woonden. Na een herinnering op 2 april schreef binnen enkele dagen 75 procent van de gemeenten waar geen aanmeldingen waren dat er geen joden woonden.

75. NIOD, Documentatie I, inv. nr. 1045, schrijven Lentz 9 april 1941 aan Calmeyer.

76. CBG, CC, doos 20, map Westerbork.

77. NIOD, Documentatie I, 1045, schrijven Lentz 9 april 1941 aan Calmeyer.

78. CBG, CC, doos 4, map Ruinen.

De burgemeester van Hardinxveld werd er bij de naoorlogse zuiveringen van beschuldigd te ijverig lijsten met joodse inwoners te hebben opgesteld.⁷⁹ Dat hij niet de enige was blijkt uit het feit dat op 24 maart driekwart van alle gemeenten met joodse inwoners hun registraties hadden ingestuurd. Op 2 mei had Amsterdam 85.516 aanmeldingsformulieren gestuurd.⁸⁰ De tien nog in gebreke gebleven gemeenten hadden allen toegezegd hun opgave spoedig te verzenden.⁸¹ De Rijksinspectie kon na het verkrijgen van deze opgaven aan de slag. Met een door Lentz gehuurde Hollerith-machine werden de aanmeldingen verwerkt en geteld.⁸² Tussen 26 augustus en 1 oktober 1941 kwamen nog zo'n 600 aanmeldingsformulieren binnen.⁸³ De verwerking van al deze aanmeldingen leidde tot een gepubliceerd overzicht van joden in Nederland op 1 oktober 1941.⁸⁴

Een van te voren gemaakte raming schatte het aantal aanmeldingen tussen de 200.000 en 250.000. Het overzicht op 1 oktober 1941 van de Rijksinspectie telt 140.001 'vol'joden en 20.885 'kwart'- en 'half'joden. De prognose was achteraf gezien te hoog en het 'aantal nalatigen' was vermoedelijk dan ook niet groot, meende Lentz. Bij de raming was te weinig rekening gehouden met de vergrijsde bevolkingsopbouw van de joodse gemeenschap en het dalend aantal borelingen. Daarnaast was de schatting van het aantal gemengd bloedigen en joodse immigranten een slag in de lucht geweest omdat zij was gebaseerd op 'vage gegevens'.⁸⁵ Toch zou er in maart 1942 nog een verzoek van Lentz uitgaan, in opdracht van *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* Wimmer, aan de burgemeesters om na te gaan of daadwerkelijk iedereen met één of meer joodse grootouders zich had aangemeld. De controle zou moeten omvatten alle persoonskaarten in het bevolkingsregister met een aanduiding van lidmaatschap van het Portugees of Nederlands Israëlitische kerkgenootschap, joods klinkende namen en bloedverwanten van joden.⁸⁶ In hoeverre burgemeesters deze tijdrovende opdracht uitvoerden, en hoeveel joden alsnog 'ontdekt' zijn, is mij onbekend.⁸⁷

79. NA, 2.04.67, inv. nr. 438 zuiveringsdossier.

80. NIOD, GKfVuJ, 1498, bericht van Lentz op 5 mei 1941.

81. Ibidem.

82. CBG, CC, doos 13, map machtiging huren Hollerith.

83. NIOD, GKfVuJ, 1498, een 18 pagina's tellende namenlijst.

84. Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters, *Statistiek der bevolking van joodschen bloede in Nederland samengesteld door de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters aan de hand van de formulieren van aanmelding ingevolge verordening no. 6/1941* (Den Haag 1942).

85. NIOD, GKfVuJ, 1498, bericht Lentz 5 mei 1941; Ibidem, 1497, schrijven GKfVuJ 23 augustus aan Seyss-Inquart.

86. NIOD, GKfVuJ, 1497, schrijven Lentz betreffende 'controle op de aanmelding van personen van Joodschen bloede'.

87. De gemeente Alkmaar verstuurdte op 31 maart 1942 één aanmeldingformulier van een niet aangemeld persoon (CBG, CC, doos 10, map Alkmaar).

Nauwkeurigheid waarmee verordening 6/1941 werd uitgevoerd

Presser omschreef het aanmeldingsformulier als 'een complete persoonsbeschrijving waar alleen (nog) vingerafdruk en portret aan ontbreekt'.⁸⁸ Het formulier bevatte 20 vragen en een verklaring van de aanmeldingsplichtige dat het naar waarheid was ingevuld. De burgemeester moest de vragen over de leges en de vergelijking met de persoonskaart beantwoorden.⁸⁹ Lentz constateerde dat veel formulieren niet volgens de voorschriften waren ingevuld.⁹⁰ De onvolledig of verkeerd ingevulde formulieren en opgaven werden onherroepelijk teruggestuurd met een nauwkeurige lijst van onvolledigheden en een verzoek tot aanvulling of verbetering.

Van de 526 gemeenten die formulieren opstuurden kregen er 324 commentaar van de Rijksinspectie. Lentz gebruikte voor zijn commentaar een standaardformulier. Daarop konden elf punten worden aangekruist. Het vaakst ontbrak de paraaf van de burgemeester achter de datum waarop de aanmeldingsplichtige haar of zijn aanmeldingsbewijs ontving. Alleen Amsterdam kreeg een reprimande vanwege het opsturen van onduidelijk leesbare aanmeldingsformulieren. De Rijksinspectie stuurde deze formulieren naar Amsterdam terug ter verduidelijking.⁹¹

De aanmeldingsplicht was ingesteld om erachter te komen wie 'vol'joods was. Het was dan ook belangrijk dat de vraag naar het aantal joodse grootouders was ingevuld door de aanmeldingsplichtige. Vervolgens diende de burgemeester het formulier in de rechterbovenhoek te voorzien van de aanduiding J, GI of GII. Lentz maande 83 gemeenten de classificatie op één of meer aanmeldingsformulieren in te vullen of te verbeteren. Alle burgemeesters zonden spoedig elk formulier, aangevuld en verbeterd, terug naar de Rijksinspectie.

Adreswijzigingen

Naast de vermelding van de juiste classificatie was ook het actuele adres van belang. Op 8 oktober 1941 schreef Lentz dat joden een vergunning van het *Generalkommissariat für das Sicherheitswesen* nodig hadden om van adres te veranderen. Burgemeesters moesten verhuizingen zonder vergunning doorgeven aan de plaatselijke politie.⁹² Adreswijzigingen werden immers bijgehouden in de lokale bevolkingsregisters. Burgemeesters dienden nieuwe of gewijzigde aanmeldingen op te sturen naar de Rijksinspectie,⁹³ maar in hoeverre ook adreswijzigingen doorgegeven moesten worden is onduidelijk.

88. Presser, *Ondergang*, deel 1, 61.

89. CBG, CC, doos 13, map ontwerp aanmeldingsformulier.

90. NIOD, Documentatie I, inv. nr. 1045, schrijven Lentz 9 april 1941 aan Calmeyer.

91. CBG, CC, doos 12, map asd onnauwkeurigheden aanmeldingsformulieren.

92. NA, 2.04.67, 117611.

93. CBG, CC, doos 21, map Hoedekenskerke.

Correspondentie tussen burgemeesters en andere instanties gaf me meer inzicht in het doorgeven van adreswijzigingen. In enkele regio's dienden burgemeesters adreswijzigingen door te geven aan de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei (BdS)*. Zo verzocht de procureur-generaal bij het gerechtshof te Arnhem op 27 september 1940 burgemeesters adreswijzigingen van joden door te geven aan de *BdS*.⁹⁴ En op 21 augustus 1941 stuurde de *Beauftragte* van Friesland namens de commissaris van deze provincie (CdP) een verzoek aan de burgemeesters om elke verandering van woonplaats binnen 24 uur door te geven aan de *BdS*.⁹⁵

In 1942 werden alle Nederlandse gemeenten in dit verband ingeschakeld door de CdP. De adressen die een jaar eerder waren ingevuld op de aanmeldingsformulieren konden zijn verouderd en de recente adresgegevens waren te vinden in de lokale bevolkingsregisters. In februari 1942 verzochten de CdP van Noord-Holland⁹⁶ en Zeeland⁹⁷ in opdracht van de *BdS* om lijsten van joodse inwoners. Op deze lijsten diende onder meer het 'Genaue adresse' te worden vermeld. Naar aangenomen mag worden was dit bedoeld ter controle van de adressen in verband met de gedwongen verhuizing naar Amsterdam in de eerste helft van 1942.⁹⁸ Eenzelfde beweegreden zal ten grondslag hebben gelegen aan de opdracht die in Zuid-Holland⁹⁹ in mei en in de overige provincies in juni via de CdP de burgemeesters bereikte. Hen werd verzocht om voor 15 juli 1942 in het Duits een alfabetische opgave van joodse ingezetenen met hun juiste adres in vijfvoud te sturen naar de met de deportatie belaste *Zentralstelle für jüdische Auswanderung (ZJA)*.¹⁰⁰

De ZJA beschikte vanaf oktober 1941 over de personalia van de aangemelde personen. Medewerkers van de Joodse Raad hadden namelijk de opdracht gekregen de formulieren van de aangemelde personen die bij de Rijksinspectie lagen over te typen.¹⁰¹ Met de nieuwe registratielijsten die de gemeenten in de loop van 1942 verstrekten, beschikte de ZJA over actuele adres en persoonsgegevens en kon ze de evacuatie en deportaties beter organiseren.

94. GA Aalten, nieuw archief, dossier bevolking 7/3, schrijven Aaltense burgemeester 23 oktober 1941.

95. Streekarchief Noordoost Friesland, GA Dokkum, 1922-1983, 315.

96. Regionaal Archief Alkmaar, GA Zijpe, dossier 122-3, schrijven CdP Noord-Holland aan burgemeesters.

97. GA Oostburg, archief voormalige gemeente Waterlandkerkje, -1.755.46, bericht 18 februari 1942.

98. Presser, *Ondergang*, deel 2, 203 e.v. Verhuisopdrachten voor joden in Noord-Holland en Zeeland uit maart 1942 in NIOD, Joodse Raad voor Amsterdam, 8D en 12D.

99. GA Gorinchem, dossier 53; GA Leiderdorp, -1.755; GA Alblisserdam, -1.755.

100. Tresoar, archief Commissaris der Koningin, 460.

101. NIOD, GkfvuJ, inv. nr. 1541, rapport Lentz 4 november 1941.

Aanmelding en registratie van gemengd gehuwde joden

Op 12 september 1942 stuurde Lentz, namens *Generalkommissar für das Sicherheitswesen*, een circulaire naar de burgemeesters over het afleggen van een verklaring door gemengd gehuwde joden ter vaststelling van een gemengd huwelijk.¹⁰² De onmiddellijke aanleiding hiervoor was de vrijstelling van deportatie van gemengd gehuwde joden. De diepere grond was dat ze op het aanmeldingsformulier uit februari 1941, onder vraag 8c moesten invullen of ze op 9 mei 1940 met een jood waren gehuwd en onder vraag 8d of ze nadien met een jood in het huwelijk traden. Het was de vraag of uit de beantwoording van vraag 8c met 'nee' zonder nader onderzoek mocht worden afgeleid dat de echtgeno(o)t(e) inderdaad niet-joods is.¹⁰³ Immers, het was bekend dat de vragen 8a t/m 8d vaak onjuist werden beantwoord door betrokkene ten gevolge van diverse misvattingen. Daarnaast had Calmeyer zich vlak na zijn aanstelling al beklaagd over het ontbreken van de vraag naar de persoonsgegevens omtrent de grootouders bij vraag 9.¹⁰⁴ De Rijksinspectie beschouwde het aantal van 18.886 gemengd gehuwde 'vol'joden dan ook als onbetrouwbaar.¹⁰⁵

Tussen 15 en 25 september moesten joden die meenden gemengd gehuwd te zijn een 'verklaring voor de vaststelling van een gemengd huwelijk' afleggen. Daartoe dienden zij een verklaringsformulier in te vullen dat de burgemeester vervolgens verstuurde naar de Rijksinspectie. Na de gestelde termijn kregen burgemeesters nog steeds verzoeken van joden die een verklaring wilden afleggen. Mogelijk keek een deel van de gemengd gehuwden de kat uit de boom en meldde zich pas op het moment dat ze moesten vertrekken. Op diverse verklaringen staan opmerkingen als 'oproep voor deportatie ontvangen' of 'partner in Westerbork'.¹⁰⁶ Eind november 1942 hadden zo'n 9.500 'vol'joden een verklaring voor de vaststelling van een gemengd huwelijk afgelegd.¹⁰⁷ Hoewel het aantal nog wat hoger is geweest omdat in ieder geval in een twintigtal gemeenten na november nog steeds gemengd gehuwden

102. CBG, CC, doos 5, map Schiedam.

103. NIOD, Höhere SS- und Polizeiführer, inv. nr. 1315, schrijven wnd. hoofd der Rijksinspectie 6 juli 1942 aan Calmeyer.

104. C. Stuldreher, *De legale rest. Gemengd gehuwde joden onder de Duitse bezetting* (Amsterdam 2007) 97-98.

105. NIOD, GKfVuJ, inv. nr. 1507, brief van 27 november 1942 van de chef van dienst IV van de Rijksinspectie aan Calmeyer. Dit hoge cijfer gemengd gehuwde voljoden is terug te vinden in de publicatie van de Rijksinspectie, *Statistiek der bevolking van joodschen bloede*, 34. Optelling van de categorieën gemengd gehuwde 'vol'joodse mannen en vrouwen geeft het cijfer 18.886.

106. CBG, CC, ongeordende dozen 1-2 en 3-4.

107. IOD, GKfVuJ, 1507, brief van 27 november 1942 van de chef van dienst IV van de Rijksinspectie aan Calmeyer.

zich meldden¹⁰⁸ en niet alle gemengd gehuwden werden toegelaten tot het afleggen van een verklaring,¹⁰⁹ was het aantal gemengd gehuwde 'vol'joden bijna de helft lager dan het aantal dat tijdens de aanmelding in 1941 aangaf getrouwd te zijn met een niet-jood.

Aanmelding en registratie van joden en overlevingskansen in Nederland

Van het oorspronkelijk Duitse idee om een *Judenprotokoll* aan te leggen gebaseerd op gegevens uit het bestaande bevolkingsregister werd afgezien en daarvoor in de plaats was een aanmeldingsplicht ingesteld. Op lokaal niveau was de burgemeester verantwoordelijk voor de aanmelding en registratie van joden terwijl Lentz, het hoofd van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters, uitvoeringsvoorschriften ontwierp en de verstuurd aanmeldingsformulieren controleerde op volledigheid en nauwkeurigheid.

Het hoge percentage joodse slachtoffers in Nederland lijkt deels terug te voeren op deze registratie. Hoewel de bevolkingsregisters niet waren gebruikt om een Jodenregister mee samen te stellen, werden de persoonskaart van joden gemarkeerd met een 'J' en voorzien van een klemmetje waardoor ze snel waren te traceren. Alle inwoners van Nederland stonden volgens een geüniformeerd systeem geregistreerd op individuele kaarten, terwijl veranderingen continue werden bijgehouden;¹¹⁰ zo ook de adreswijzigingen van joden. De meeste joden kregen aan de hand van deze adresgegevens een oproep in de bus om zich te melden voor vertrek of werden van huis opgehaald.

Het percentage vermoorde joden zou mogelijk lager kunnen zijn geweest als over het aantal aangemelde gemengd gehuwde joden minder scepsis was gerezen. Uit statistische tellingen van de Rijksinspectie bleek dat van de aangemelde 'vol'joden er 18.886 gehuwd zouden zijn met een niet-jood. Dit aantal kwam de Rijksinspectie onbetrouwbaar voor. De bezetter besloot daarop dat gemengd gehuwden zich opnieuw dienden te melden. Eind november 1942 hadden zo'n 9.500 een verklaring afgelegd ter vaststelling van een gemengd huwelijk. Zij werden vrijgesteld van deportatie. Dit aantal was veel lager dan het aantal opgegeven gemengd gehuwden in 1941. Zonder registratie en tellingen was men er wellicht niet achtergekomen dat het aantal joden dat in eerste instantie aangaf gemengd gehuwden te zijn aan de hoge kant was en waren er mogelijk duizenden joden meer voor vrijstelling in aanmerking gekomen.

108. CBG, CC, bijvoorbeeld in Rotterdam, Rhenen en Laren.

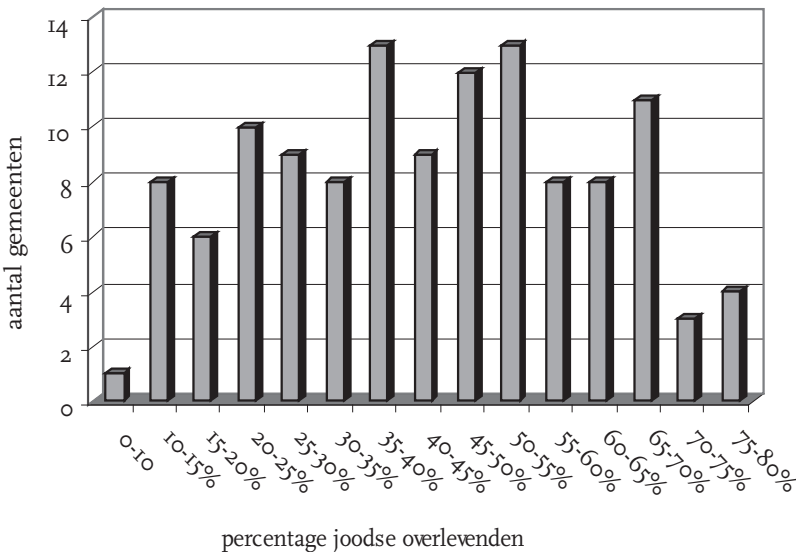
109. Gemengd gehuwde 'vol'joodse mannen zonder kinderen en gemengd gehuwde 'vol'joodse mannen en vrouwen met 'vol'joods kinderen werden niet toegelaten tot het afleggen van verklaring van een gemengd huwelijk.

110. De Jong, *Koninkrijk*, deel 5, 422-425.

Analyse van de correspondentie tussen burgemeesters en Lentz toont dat in geen van de gemeenten de registratie van joden is gesaboteerd of verstoord en dat onjuist of onvolledig ingevulde aanmeldingsformulieren snel door burgemeesters en zijn ambtenaren werden aangepast en aangevuld. In mei 1941 oordeelde Stüler in een schrijven aan Wimmer dat de gemeenten en de Rijksinspectie 'loyal, ja sogar sehr bemüht' hadden gewerkt.¹¹¹ Ook na die tijd werkten burgemeesters mee als het ging om het aanleveren van aanvullende informatie.

Op basis van de teruggevonden gemeentelijke registratielijsten met de aangemelde joodse inwoners en het gedenkboek *In memoriam-Lezecher* hebben Croes en Tammes de lokale overlevingspercentages vastgesteld.¹¹² Figuur 2 toont de verdeling van 122 gemeenten met 25 of meer 'vol'joodse inwoners naar percentage joodse overlevenden. Hoewel aanmelding en registratie de joden in Nederland 'zichtbaar' maakten voor de bezetter, toont de verdeling in figuur 2 dat lokale overlevingskansen enorm variëren. Aangezien alle gemeenten meewerkten aan de registratie van joden, kan registratie niet als verklaring dienen voor de slechtere overlevingskansen in bepaalde Nederlandse gemeenten. In Zeeland waar registratie van joden al eerder gestalte kreeg, is het overlevingspercentage zelfs het hoogste van alle Nederlandse provincies.¹¹³

FIGUUR 2 Verdeling van 122 gemeenten met 25 of meer 'vol'joodse inwoners naar percentage joodse overlevenden

111. Presser, *Ondergang*, deel 1, 64.

112. Croes en Tammes, *Gif*, 29-42.

113. Croes en Tammes, *Gif*, 38.

Conclusie: van administratief zichtbaar naar vindbaar

In Denemarken waar geen Jodenregistratie plaatsvond waren de joden 'onzichtbaar' voor de Nazi's toen deze hen wilden deporteren waardoor meer dan 90 procent de vervolging overleefde. In de andere landen waar geen algehele registratie vooraf plaatsvond, is op Roemenië na het percentage joodse slachtoffer 80 of hoger. Registratie was in deze landen blijkbaar geen noodzakelijkheid om joden te vermoorden; deze bevinding spreekt tegen mijn eerste hypothese. Voor de *Einstazgruppen* in Oost-Europa werden joden niet alleen zichtbaar maar ook vindbaar doordat ze vaak geconcentreerd woonden en door de bereidheid van de lokale politie dan wel bevolking om joden op straat aan te wijzen of op te pakken. Fein toont dat van de bezette landen de joodse bevolking in met name Litouwen en Polen geconcentreerd leefde. Daarnaast wijst zij erop, net zoals Van Arkel, dat de meeste van de landen waar geen algehele registratie plaatsvond sterker antisemitisch waren.¹¹⁴ Daarmee was in deze landen niet alleen de bereidheid om joden aan te wijzen groter, ook de bereidheid om joden te vermoorden was dat.¹¹⁵

In ongeveer de helft van de bezette landen vond Jodenregistratie plaats. Van de Noordwest-Europese landen in deze groep neemt Nederland de hoogste positie in. In Noorwegen en België was de registratie en verwerking mogelijk iets minder nauwkeurig dan in Nederland, maar niet zoveel minder dat daaruit de grote verschillen in de percentages slachtoffers kunnen worden verklaard. In België vond Jodenregistratie drie keer plaats, en in Noorwegen gebeurde dat in de loop van 1942, kort voor het oppakken van joden. Plaatsen we Nederland tussen alle landen waar Jodenregistratie plaatsvond, dan neemt dit land een middenpositie in en zien we grote variatie in percentages slachtoffers. Registratie maakte joden administratief zichtbaar in een kaartenbak of op een stadskaart, maar dat maakte hen niet in elk land of elke stad vindbaar, zoals Dannecker in Rome ervoer. Al met al bieden deze bevindingen uit de landenvergelijking geen bewijs voor mijn tweede hypothese dat registratie een hulpmiddel zou zijn geweest om joden te deporteren en vermoorden.

Een sterkere weerlegging van mijn tweede hypothese komt voort uit een vergelijking van Nederlandse gemeentes. In Nederland verliep de registratie zonder noemenswaardige problemen of strubbelingen en dat was zo in alle gemeentes in Nederland. Bovendien voerde elke Nederlandse gemeente dezelfde bevolkingsboekhouding. Toch bestaan er grote verschillen tussen deze gemeentes in de percentages joodse slachtoffers. Blijkbaar speelden andere factoren een rol. De door Scott aangehaalde Amsterdamse stadskaart

114. D. van Arkel, 'De groei van het anti-joodse stereotype', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 10 (1984) 34-70, aldaar 35-36. Fein, *Accounting*, 44-45, 52-53.

115. Zie bijvoorbeeld J.T. Gross, *Buren. De vernietiging van joden in Jedwabne* (Amsterdam 2002).

waarop joodse wijken zichtbaar waren gemaakt op basis van gegevens verkregen door registratie van joden was zo fataal omdat met de adressen in de hand de Amsterdamse politie onder leiding van de collaborerende hoofdcommissaris Tulp duizenden joden's avonds van huis ophaalde.¹¹⁶ Tijdens de Duitse bezetting werd 75 procent van de joodse bevolking in Amsterdam gedeporteerd en vermoord.¹¹⁷

Over de auteur

Peter Tammes promoveerde in 2004 aan de Radboud Universiteit Nijmegen als medeauteur van het duoproefschrift 'Gif laten wij niet voortbestaan.' Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945. Momenteel werkt hij bij het Instituut Geschiedenis van de Universiteit Leiden op een door nwo verstrekte Veni-subsidie aan het project 'Jewish Dutch or Dutch Jews? A historical study of the assimilation of an ethnic-religious minority group' (nwo dossier nummer 257-52-007).

E-mail: p.j.r.tammes@hum.leidenuniv.nl

¹¹⁶ G. Meershoek, *Dienaren van het gezag. De Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam 1999) 240-250.

¹¹⁷ Croes en Tammes, *Gif*, 39.